

LOSONCZ MÁRK

Börtönélet az élet határain

„Túlélni az élet ellenére.”

(Oskar Davičo)

„...az egész világ egy nagy börtön. Rájöttem, hogy azon erő részévé kell válnom, amely az emberiség történetének legnagyobb szökését tervezi meg ebből a börtönből, hiszen az élet benne kibíráhatatlan.”

(Aleksa Nešić)

Aleksa Nešić, *A börtöntörténet* szerzője nyolc hónapot töltött el a belgrádi Központi Börtönben (KB), 2011 nyarától 2012 elejéig, később pedig a valjevói Kiskorúak Büntető-javító Intézetébe (KPZ) helyezték át, ahol két és fél évet ült le. A könyv a raboskodása idején született és megjelent, mintegy harminc blogbejegyzését egyesíti. Nešić szociológiát tanult a Belgrádi Egyetemen, majd végül kommunikáció szakon diplomázott. Több ízben fizikai munkásként dolgozott. Egy interjúban elmondta, hogy hidegfegyverrel elkövetett gyilkossági kísérletért ítélték el, amely egy utcai, „ideológiai alapú” összetűzés folyamánya volt. A könyvet jellegzetes módon a belgrádi Libertárius Tanulmányok Központja (CLS) adta ki, mellesleg a bejegyzések megírására Nešićet az a Tadej Kurepa vette rá, aki az Anarchoszindikalista Kezdeményezés (ASI) tagja, és hosszabb ideig maga is börtönben ült, nemzetközi terrorizmus – mint ki-derült: hamis – vádjával. Nešić is az ASI tagja volt, manapság pedig az Osztályszolidaritás (*Klasna solidarnost*) aktivistája.

A könyv kétségtelenül azon „demokratikus” alkotások kategóriájába tartozik, amely „láthatóvá teszi a láthatatlanokat, hangot ad azoknak, akiknek nincs hangjuk” (Jacques Rancière). Miközben tabukat dönt le, intézményi titkokról rántja le a leplet, és ezt nem tüntetően teszi, túlzásokkal

élve vagy túlretorizáltan, a rabokat szintiszta áldozatokként, passzív szereplőkként bemutatva. Inkább a nyersség a fő stíluseleme – megőrzi a hidegvérét akkor is, amikor egyébként pátosztól átítatott jelenetet mutat be, vagy amikor teljesen világos, hogy a mondatainak érzékenyítő effektusai lesznek. Szépítés nélkül, torzítás híján. Egyéni frusztrációktól mentesen. Nešić könyvéből szinte teljesen hiányoznak az önmagára utaló mondatok. Mintha valamiféle *view from nowhere* eszménye vezérelné, amely azt jelenti: bárhonnán is nézzük, a tapasztalat egyértelműen igaz. Persze tartsuk szem előtt, hogy az egyes mondatok egy speciális kozmoszon belül fogalmazódnak meg. „Nem tudsz úgy viselkedni, mint ha odakinn lennél” – mondja Nešić egy interjúban. Minden intézmény különleges buborék: a kórház nem ugyanabban a világban van, mint a bíróság, az iskola más valósághoz tartozik, mint a kaszárnya. Minden intézménynek megvan a maga szabályrendszere, alá-fölérendeltségi viszonyegyüttese, a kívül-belül elhatárolásának regulái... És mégis, ha egyszerre igyekszünk értelmezni őket, fény derülhet arra, hogy igazából rengeteg analógia van köztük: a tudás termelését, a hatalom csatornázását, a szubjektumok alakítását illetően. Hogyan is lehetne másként? Hiszen összeköti őket az állam, az „intézmények intézménye” (miként az anarchista Tamás Gáspár Miklós, *A szem és a kéz* szerzője fogalmazott). „Ez egy hipperrealitás, amelyben a rendszer romlottsága hipertrofikusan jelenik meg, ötszázszorosan nagyobbban, és aki nem utálja meg ezt a rendet, aki nem gyűlöli meg az államot, az, őszintén szólva szerintem végképp elveszett ember, éppen ezért örülök, hogy az általam megismert rabok többsége a lelke mélyén gyűlöli a rendszert.” Másutt pedig Nešić így nyilatkozott: „számomra a börtön az élet fantasztikus iskolájának bizonyult, mert én így döntöttem. Elhatároztam, hogy az élet e végzetesnek tűnő vereségét az egyén zseniális győzelmévé alakítsam át, amelyet az állam felett arat.” Az írás mint államellenes gépezet egy eltérített, különös Bildungsromannal áll elő. Megmutatja, hogy az egyén miként élheti túl azt a komplex pszichológiai játékot, amelyet a börtön jelent: küzdelmet önmagaddal, erőfeszítést másokat illetően. Minden rab magányos, sugallja *A börtöntörténet*, és mégis, nyilvánvaló, hogy a túlélés csak másokkal együtt lehetséges. A barát–ellenség ket-

tőse sajátosan alakul odabenn. Miközben Nešić azt állítja, hogy igazi barátságok szinte sosem kötődnek a börtönben, hiszen mindenki kénytelen álcát hordani, önmagát megóvni, a közös ellenségkép létrehoz valamit, amit végső soron mégiscsak barátságnak nevezhetnénk. A bebörtönzöttek alapvető szolidaritása a pandúrok ellen irányul. Nešić például elmeséli, hogy miként kezdett éhségsztrájkba a részlegük, miután egy rendőr ok nélkül verte el egyik társukat – addig tüntettek, míg el nem vitték az orvoshoz. Ezen az elementáris szolidaritáson túl Nešićet három dolog tartotta életben: a fegyelmezett testedzés, a hozzátartozók által bejuttatott könyvek olvasása és maga az írás – a szabad asszociációk jegyzékétől a módszeresen végiggondolt, kritikai intézményelemzésig. Az írás itt megkülönböztethetetlenül a terápia és a lázadás eszköze. A belgrádi Központi Börtönben mintegy 1500 rab tartózkodott, akkor amikor ez a kötet megszületett, Szerbia-szerte pedig összesen 11 500, a megengedettnél 4000-rel több. Félreértés ne essék: Nešić egy pillanat erejéig sem sugallja, hogy a rabok „jók”, ám azt sem hajlandó elfogadni, hogy egyszerűen csak „gonosztevők” vagy „pszichopáták” lennének. Inkább úgy kellene rájuk tekinteni, mondja, mint a környezetükkel, mindekelőtt az állam-tőke komplexummal interakcióban lévő szereplőkre, akiket a rendszer inercijája sodort oda, ahol vannak. A stílus hétköznapi-sága pontosan ezt erősíti: hogy a börtönlakók maguk is mindennapi emberek. Akárkik, bármelyikünk. Ha vannak is gonosztevők a börtönben, össze sem lehet őket hasonlítani azokkal a bűnözőkkel (politikusokkal, pandúrokkal, mágnásokkal...), akik sohasem fognak bekerülni ebbe a speciális kozmoszba, legalábbis rabokként nem. A börtönt – a kivételektől eltekintve – azok büntetésére találták ki, akik a legkevesebbet ártanak a társadalomnak.

Nešić szüntelenül azt sugallja, hogy a rendszer irracionálisan racionális. Látszólag aprólékosan, gondosan megtervezi, miként kell működniük a dolgoknak, hogy azután az egész egy-egy apróságon csúszson el. „Elfog a szédülés, ha eszembe jut a rendszer, és mindazok a bírók, akik tekintélyelvűen lépnek fel, és ezrek életéről döntenek az alapján, hogy épp feláll-e a faszuk, kaptak-e pontot a nőjüktől, vagy hogy menstruálnak-e.” Ami esetlegesség és önkény egyfelől, vagyis az akarat elrugaszkodása

minden normától, pusztá *voluntas* a *ratio* ellenében, közvetítetlenség, az másfelől az akarat letörése, az egyéni kezdeményezőkézség ellehetlenítése. Hiszen, vallja Nešić, a rendszer végső célja nem az, hogy néhány ezer embert a társadalom többi része elől elzárjon, hanem hogy intézményes-módszeres keretek között fosszon meg minél több társadalmi szereplőt az alanyiságától. Egy olyan rendszerben, amelyben a személytelen, fölébünk kerekedett absztrakt erők, a tőke és az állam a meghatározóak, az önálló, nem pusztán önkényes akarat rendszerhibának tűnik. Talán ez volt a bebörtönzöttek legnagyobb vétké: hogy a megfelelés helyett szökésvonalakat kerestek, alternatív utakat, amelyeken járva az akarásnak még értelmet lehet tulajdonítani. Ez voltaképpen Nešić fő kérdése: szükségszerű-e, hogy odabenn zombivá leszel, vagy másfajta ösvényt is be lehet járni? Hogy *A börtöntörténet* megszületett – ez már maga a válasz. Az akarat mégis megmenekülhet.

Az elmúlt évtizedek során rengeteget tanulhattunk meg a börtönről, olyanoknak hála, mint Angela Davis, Michel Foucault vagy Loïc Wacquant. Beláthattuk, hogy a börtön egy nagyobb, büntetés-végrehajtási ipari komplexum része, hogy a börtön sajátos biopolitikája miként illeszkedik a tőke mozgásához, hogy a börtön alrendszerének kifejezetten kisebbségellenes éle is van, hogy a prohibíció és a permisszió bonyolultán összefonódva teszik működőképessé a rendszert, hogy a büntetés gépezete nem egyszerűen elfojt, hanem szubjektumokat hoz létre és alakítja őket, hogy a büntetés mesterséges, forszírozott növelése magától értetődően vonja maga után a bebörtönzöttek számának természetellenes növekedését, hogy a rabok osztályhelyezete sorsdöntő, hogy a felügyelet panoptikus rendszerében nem számít, hogy csakugyan lát-e a börtönőr, hanem az, hogy hipotetikusan bármikor láthat... Hogy a „felügyeleti kapitalizmusban” (Shoshana Zuboff) végső soron egymást is felügyeljük, egymás börtönőrei vagyunk – a rendszer hűséges asszisztensei, a *sousveillance* művelői. Ám némelyek az elmúlt fél évszázad kutatásait, elemzéseit megelőzően is fontos belátásokra tettek szert a börtönrendszert illetően. Anarchisták sora járta meg ugyanis egyik-másik börtönt, az orosz cári tömlöctől a lyoni zárkáig, Bakunyintól Alekszander Berkmanig, Errico Malatestától

Buenaventura Durruttiig. Nešić nem véletlenül utal rájuk – az elődök tapasztalata vigaszt jelent számára. E gazdag börtönirodalom csúcsát mégis Kropotkin írásai képezik, különösen a *Törvény és autoritás* című. A következtetései egybecsengenek Nešićéivel: a mindenkori autoritás kiirtja belőlünk az önállóság szellemét, és ez hatványozottan érvényes a börtönre. Hogyan is rehabilitálna bennünket a börtön, hogyan is integrálhatna a társadalomba, ha a kiindulópontja a társadalom maradék részétől való elzárás? Már az alapvető premissza is abszurd. Kropotkin is gúnyt űz a „törvény előtti jogegyenlőség”-ből, amely a valóságban az intézmények előtti egyenlőtlenség. A börtönöröknek külön figyelmet szentel: érzelmeiket elvesztett lényekként írja le őket, akiket úgy dresszíroztak, mint a vadászkutyákat. A börtön rendszerében az emberi természet összes negatív oldalát díjazták. „A mai börtönök ezerszer korumpáltabbak, mint a középkoriak” – írja Kropotkin. A börtön eszerint nem preventív, hanem éppenséggel a bűnözés iskolájaként szolgál. A börtön mint intézmény nem hivatott újra bekapcsolni a társadalomba a bűnelkövetőt, inkább megerősíti a marginalitásában. Kropotkin teljesen világosan látja azt, ami mára magától értetődő lett: hogy a büntetés szigorúsága nem csökkenti a bűncselekmények számát, mi több, Kropotkin azt állítja, hogy a törvények megszüntetésével nem lenne több bűncselekmény, egyetlenegyvel sem több – hiszen a társadalom túldeterminált tendenciái a sorsdöntőek, és nem néhány elvont formula. Társadalmon Kropotkin azt a rendszert érti, amely a – magántulajdon rendi uralmát megerősítő – római jog örökségét folytatva, illetve – funkcionálisan – a kapitalizmust újratermelve arra készítet embereket, hogy eltulajdonítsák, ami a másiké. Éppen ezért, mondja Kropotkin, egy valódi börtönreform a gyökereknél venné kezdetét: azon javak magántulajdoni formájának megszüntetésével, amelyek a munkások kizsákmányolására, a felettük való dominancia megerősítésére szolgálnak. Hiszen a bűncselekmények legalább háromnegyede mögötti motiváció a magántulajdonról való megfosztottság, illetve a máshoz tartozó magántulajdon megszerzésének és halmozásának vágya. Így hát az an-archizmus a börtönkérdést az alapoktól kiindulva tenné fel: egyáltalán miért kerülnek embertömegek börtönbe? Szükségszerű ez?

A végsőig vitt szkepticizmus, a módszeres megkérdőjelezés végső tárgya persze a Törvény, annak esetenkénti kifejezett haszontalansága vagy károsága, esetleg egyoldalúsága („nem védi a munkást”). A Törvény sem egyértelműen rossz, hatékonyságának egyik oka éppen az, hogy keverednek benne a represszív és a szolidaritásra sarkalló elemek. A Törvény csábító, vágytermelő. Kropotkinnak és követőinek a Törvénnyel szemben elsősorban formai-procedurális kifogásuk van: hogy a szokások és normák képlékenysége ellenében egy rögzített, felülről ránk kényszerített, befolyásolhatatlan absztrakció, amelyet hiába igyekeznénk alávetni az értelem ítélőszékének – kibújna e törekvés alól. Már William Godwin, a modern anarchizmus első jelentős alakja is úgy fogalmazott: az állam azért büntet, mert nincsenek elég jó érvei. A börtön mint pótcselekvés? Itt nem egyszerűen a jogok kiharcolásáról vagy védelmezéséről van szó, hiszen a „valamire való jogra” való hivatkozással már eleve kiengedjük a gyeplőt a kezeink közül – hogy azt várjuk, valaki, valami feljogosítson bennünket a cselekvésre, már annak jele, hogy nem vagyunk önmagunk urai. Nem vagyunk autonómok, *auto-nomosz*, önmagunk törvényhozói. Vagy egyszerűbben csak rugalmas normateremtők vagyunk. A participatív igazságosság eszménye szerint a Törvény alanya és tárgya közti különbség olyannyira minimalizálódhat, hogy végül eltűnik, feloldódik egy dinamikus közösségi gyakorlatban, amelyben immár részesei vagyunk a szabályalkotásnak.

Amit fentebb elmondtunk, azzal ma olyan transzdiszciplináris területek foglalkoznak, mint a kritikai biztonsági tanulmányok, az anarchista kriminológia vagy a libertárius konstitucionalizmus. De ne feledkezzünk meg olyan mozgalmakról sem, mint a rendőrség, vagy a börtön megszüntetésének célját kitűzők (*police/prison abolition movement*). Mind ez már nem pusztán személyi kérdés. Nem arról van szó, hogy a rossz börtönőröket jókra kell lecserélni – hanem magának a rendszernek az újragondolásáról. Aleksa Nešić könyve e törekvések egyik legfontosabb regionális megtestesülése. A látogatásoktól az étkezésekig, a higiénától a fogfájás kezeléséig igyekszik a börtönélet, avagy a börtönbeli élhető élet minden aspektusát feldolgozni. A könyve jellegzetes módon így zárul: „igen, a börtön, különösen a KB, meglehetősen tisztító hely. Mi a

fasznak kellene bárkinek? Mérhetetlen támogatásomról biztosítok minden raboskodót e bolygón, és végtelen köszönet mindazoknak, akik segítettek kibírni mindezt, és mellettem álltak. Fölsleges felsorolni – tudjátok, kik vagytok! Ám ha voltaképpen „az egész világ egy nagy börtön”, akkor a támogatás valójában mindenkinek szól. Már csak az a kérdés, mi magunk megérdemeljük-e, hogy köszönetet mondjanak nekünk.

JÓDAL KÁLMÁN

Kincs, ami (lehet, hogy) nincs

**Dragoljub Raša Todosijević *Holnap hétfő lesz* című retrospektív tárlata kapcsán
(Vajdasági Kortárs Művészeti Múzeum, Újvidék, 2022)**

Tulajdonképpen tudom, miből akarok kiindulni. Egy felirat-parafráziszból, aminek utólag a múzeumon kívül nem leltem a nyomára, pedig nagyon kerestem: sem mindhárom, általam elorzott katalógusban, sem a tulajdon fotóim közt (pedig megesküdnék rá, hogy többször is lefényképeztem, a mobilom memóriájában azonban nem találtam), sem a múzeumnak a kiállításból ízelítőt adó honlapján, sem a neten (a YouTube-on keresgélni már nem volt erőm).

A kérdéses két mondat, már ha emlékezetem nem csal, valahogy így hangzana magyarul: „A háború elkezdődött.” Alatta pedig: „Ha te is úgy akarsz.”

A gyengébbek kedvéért megjegyzem, ez a két mondat eredetiben valaha John Lennon és Yoko Ono aláírásával lepte el New York utcáit. Valamikor 1980 környékén, vagyis nyúlfarknyival Lennon lelövése előtt.

Nos, Raša Todosijevićnek erről a „csavarjáról”, igen, erről szeretnék írni. „Gott liebt die Serben.” Nem a legújabb, a kilencvenes évek által „kitermelt” szlogen ez, ami gyakran különböző nagyságú, függőleges vagy vízszintes, falra pingált vagy háromdimenziós, de mondjuk ki – horogkereszteket is gyakran tartalmazó – installációi által vésődött a generációnk agyába. Annyi bizonyos, hogy a délszláv háborúk politikai pornókáoszában ez a mondat bátor kijelentésnek számított. Mert leleplezte, lemez-telenítette az akkori rendszert. Raša Todosijevićnek azonban búzlott a néhai JSZSZK egykori öngazgatási rendszere is, erre mutat rá például a Bécsben készített *Was ist Kunst?* című performance-a, vagy például a szögekkel dekorált kenyérveknik is a hetvenes évekből. Ám a művész